

Börshusets fasader, iakttagelser vid fasadrenovering

Margareta Cramér

Putsade fasader är vanliga på Stockholmshus. Många har en klassicistisk form med olika byggnadsdelar utskjutande från fasadlivet. Detta gäller alltid takfotlisten, det kan gälla omfattning kring fönstren och hörnkedjor eller pilastrar och i sällsynta fall kolonner och andra mer eller mindre friskulpterade delar. Att murarna i äldre Stockholmshus är uppförda av tegel vet vi. Men hur är dessa former som bygger ut från fasadlivet gjorda? Det är vi kanske mer osäkra på, men vi vet att det kan ha skett på flera olika sätt.

Under 1983 renoverades fasaderna på Börshuset vid Stortorget. När putsfasader står rena från puts brukar stadsmuseet granska murverket och på fasadritningarna notera påbyggnad och ändringar och vad murverket i övrigt har att berätta. Börshuset uppfördes i ett sammanhang så den aspekten var inte aktuell. I stället studerade vi vilka material som ingår i fasadupbyggnaden och markerade dessa på fasadritningarna.

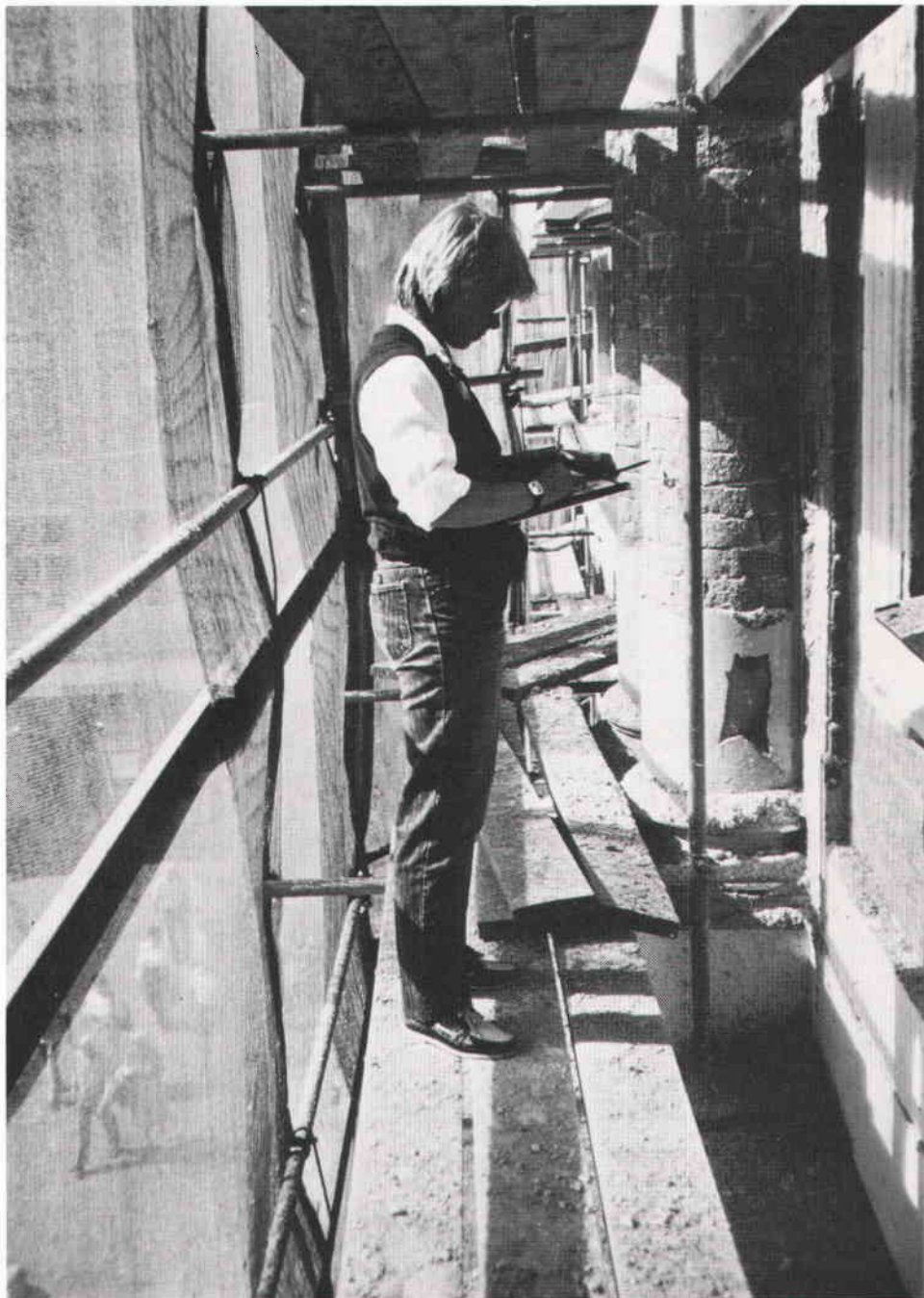
Börshuset var Stockholms stads egen stora byggnadsinsats under senare hälften av 1700-talet. Länge sysselsatte det stadsarkitekten J E Carlberg, men genomfördes till sist efter Erik Palmstedts ritningar, stadfästa 1773. 1778 stod byggnaden färdig. Förutom lokal för börser i bottenvåningen skulle huset rymma stadens festsal i den övre höga våningen. För att utåt markera husets förnäma och officiella karaktär pryddes huvudfasaden mot Stortorget med kolonner i båda våningarna.

Fasaderna är uppmurade av tegel. Beräknade utsprång för pilastrar, lister och rusticeringen i bottenvåningen är utbyggda redan i muren, men inmurat finns också annat material väl beräknat för den estetiska effektens och hållbarhetens skull. Huvudfasaden mot Stortorget är Börshusets mest komplicerade och därigenom den intressantaste även vad gäller materialval i uppbyggnaden. Vi skall titta närmare på den.

Den dekorativa utsmyckningen är koncentrerad till det framspringande mittpartiet, mittrisaliten. De känsligaste formerna är huggna ur den förhållandevis lätthuggna porösa grågröna *gotlandssandstenen*. Kolonnernas baser och kapitäl, doriska i bottenvåningen och joniska i övre våningen är huggna i gotlandssandsten. Av själva kolonnerna är bara de i bottenvåningen, de mer utsatta, av samma material medan de i övre våningen är av puts på tegeluppbyggnad.

Av mittrisalitens krönande gavelparti, frontonen, är profiler, tandsnitt och även "stänkleck" utförda i gotlandssandsten. I övre våningen är mittrisalitens fönsteromfattningar rikt skulpterade i gotlandssandsten. Även husets alla övriga fönsteromfattningar är utförda i samma material som man tydligen funnit tillfredsställande såväl att forma som till skydd runt fönstersmygar. Sten är ju hårdare än puts och har därför också använts till hörnen på de profilerade lister som i övrigt dragits i puts efter mall.

De tre bågformade dörröppningarna i bottenvå-

I samband med omputsning av Börshusets fasader dokumenterar stadsmuseet uppbyggnaden. Här noterar Karin Sterner att kolonnerna i huvudfasadens övre våning är murade för putsning och att deras baser och nedre delar är huggna i gotlandssandsten, två material som är valda för de olika delarna på grund av sina egenskaper. Foto förf 1983, SSM.

ningens mittparti mot torget har profilerad omfattning och konsolformad slutsten av gotlandssandsten medan smygen är ännu bättre skyddad mot åverkan och stötar av den röda *roslagssandstenen*, en hårdare kvartsitisk sandsten.

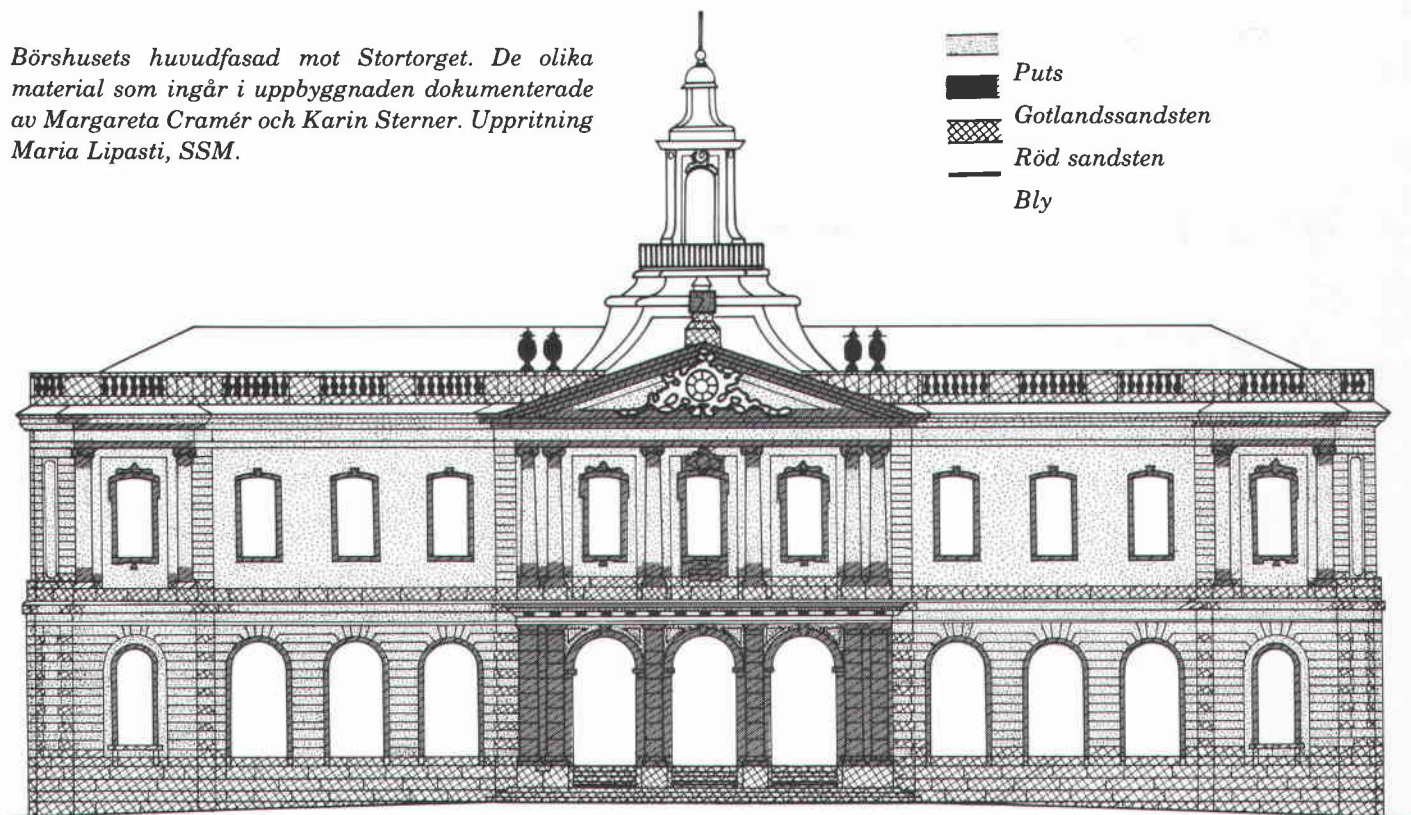
Det är också den hårdare stenen som utnyttjats för förstärkning där det inte varit fråga om preciserad formhuggning: som "stänkleck" i hela övre våningen, som hörn i gördellisten ovan bottenvåningen och som utskjutande "block" i hörnkedjorna i bottenvåningens stenblockimiterande murning, rusticering, där de alltså växlar med putsade "block".

Rusticeringen i övrigt är av puts på utbyggt tegelmurverk. Husets hela sockel är klädd med samma röda sandsten.

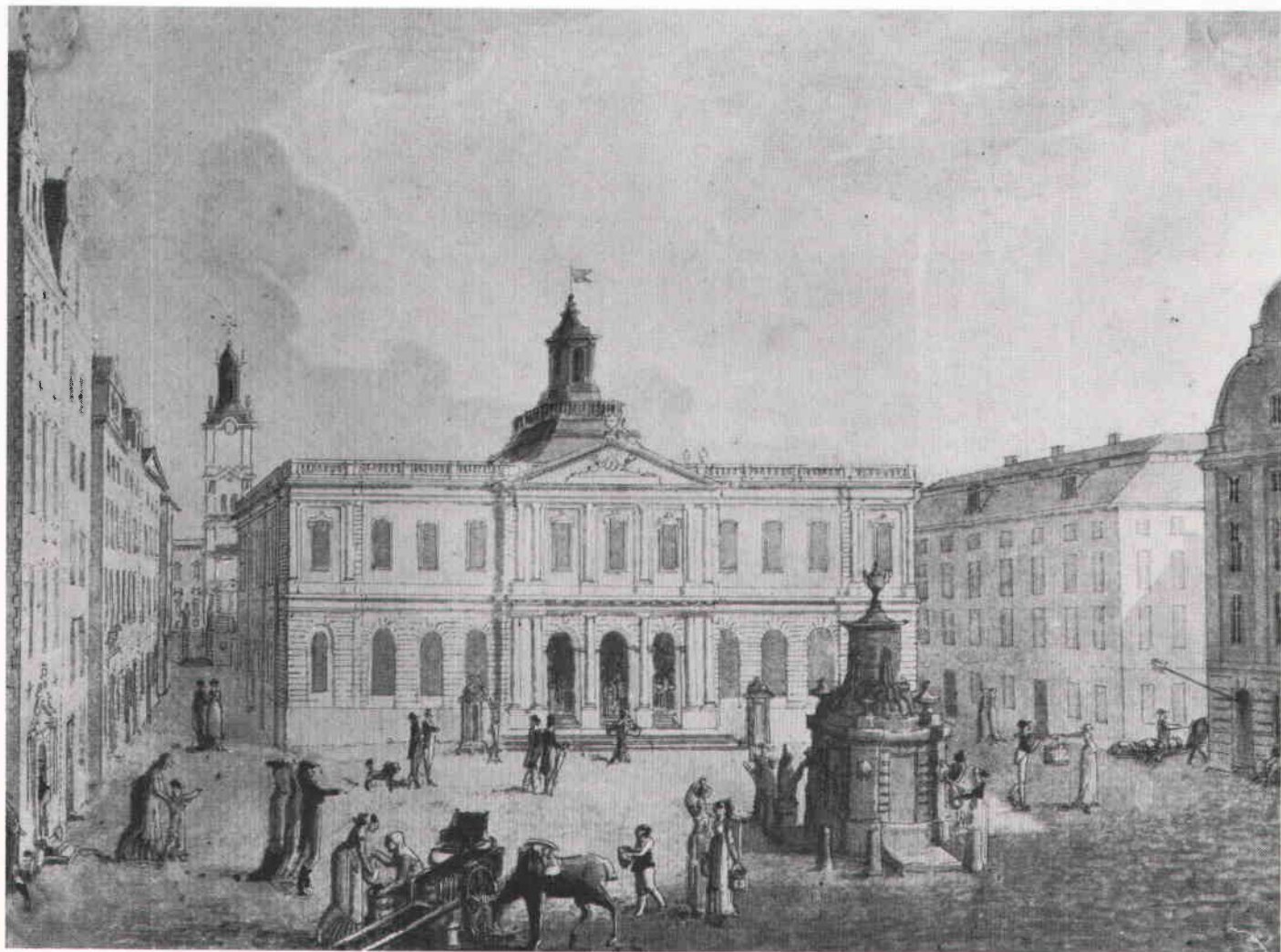
Även takbarriärens postament och överliggare är av röd sandsten medan balusterdockorna är av gjutjärn, ett material som Palmstedt använt ihop med sten och puts också i andra byggnadsverk t ex Tyska brunn och Tullhuset vid Skeppsbron.

Urnorna är av zink, ett material som det sena 1800-talet använde i skulpturer och ornament. Förmodligen har de fått ersätta ursprungliga urnor av gotlandssandsten. Möjligen förhåller det sig på

Börshusets huvudfasad mot Stortorget. De olika material som ingår i uppbyggnaden dokumenterade av Margareta Cramér och Karin Sterner. Uppritning Maria Lipasti, SSM.

På Carl Gustaf Ecksteins något blekta akvarellerade gravyr från 1800-talets början framträder Börshusets väggliv i övre våningen och frontonen gulrosa, bottenvåningen, listverket och balustraden ljus grå. Tillhör SSM, foto Francis Bruun, d:o.

samma sätt med frontonens ymnighetshorn och gir-langer, nu av bly, liksom S:t Erik ovanför mittfön-stret. Eller kanske förbilligade man bygget något i slutskedet genom detta materialval.

Vi ser här hur man förstärkt putsfasaden med den hårdare röda roslagssandstenen på särskilt utsatta ställen och använt den porösare gotlandssandstenen för mindre grad av förstärkning och för skulpterade ornament, och vidare gjutjärn och bly för speciella skulpturala delar. Vi ser således hur de olika mate-rialen är valda för olika lägen i fasaden på grund av sina egenskaper. De olika materialen ger sig inte till känna i den färdiga fasaden. Där ingår de i helheten och är färgade med hänsyn till det arkitektoniska uttrycket.

Vid färgsättningen har 1700-talets omhuldade gul-rosa järnvitriolfärg använts på fasadlivet i övre våningen och i frontonen mot torget. Hela bottenvå-ningen, som bildar en sockel, och övervåningens framspringande hörnpilastrar, lister, fönsteromfatt-ningar m m har fått en varmgrå stenimiterande färg, den som under 1700-talet alltid gjordes på pigmentet grön umbra. Dessa färger påträffades vid en förbere-dande putsundersökning 1982. Då gjordes också prov på borttagning av plastfärgen Muresco som olyck-ligtvis påförts 1964. Det visade sig emellertid nöd-vändigt att knacka ned putsen helt. Ny putsning utfördes med kalkbruk som avfärgades med Stråbru-kens kalkfärg special i de önskade kulörerna. Vid avfärgningen målades således såväl puts som got-landssandsten och roslagssandsten med samma grå kalkfärg, respektive puts och "stänkleck" av roslagssandsten i övre våningen med den gulrosa kalkfärgen. Det är beklagligt att inte takbarriären av roslagssandsten kunde få ingå i arbetet. Den skulle efter rengöring och målning med grå kalkfärg ha givit intryck av att vara ett lätt krön samman-hängande med den vackra byggnaden. Nu upplevs den i stället som mörk och tung. Den står som en rest av sentida materialromantik som här trängt sig på

en gammal byggnad, uppförd efter andra ideal.

Det romantiska svärmeriet för materialet, sten eller trä, kom först med nationalromantiken vid sekelskiftet. Då såg man det äkta materialet som ett sanningskrav och ett skönhetsvärde. Man tillämpade synsättet då man byggde nytt och i samma anda lutade man av färg från det gamla och fick fram effekter helt andra än dem som tidigare epoker efter-strävat och sett som estetiska kvaliteter. Under århundradena före nationalromantiken ville man dölja stenens färgskiftning genom enhetlig målning. I den andan har Börshusets färgsättning nu skett.

Börshuset har fasader som är monumentalare och rikare än de flesta hus från 1700-talet. Men även enklare hus är uppbyggda på likartat sätt. Då sten används som förstärkning markeras den inte annor-lunda än vad husets arkitektur motiverar. Så tex skyddades släta portöppningar av sten så högt som vagnar riskerade köra emot, men där mötte fasad-putsen jämnt utstruken mot stenen. Avfärgningen gjordes över båda materialen utan skarv. Ofta var det fråga om fasadlivfärgen. På samma sätt förhåller det sig med 1700-talets enkla portomfattning med liten kantprofil. Vanligen är den huggen i sten endast till en del. Resten, övre delen, är gjord som en fortsättning i puts och de två materialdelarna utgör tillsammans en helhet, målad enhetligt. Samma för-hållande gäller den på 1700-talshus så vanliga profi-lerade takfotlisten. Profiler huggna i sten för taklis-tens hörn fortsätter i puts, dragna efter mall. Medan stenen bibehåller sin form, kan putsen, som förnyas,

Avfärgning av Börshuset har skett med grå "sten-färg" på ytor som har karaktär av sten, med gulrosa färg på fasadlivet i övre våningen och i frontonen, oavsett vilket material som ingår i dessa delar. Foto Anna Ulfstrand 1984, SSM.

ha mist profilerna eller fått dem förändrade. Stenens form kan då ge vägledning för utformningen av profilerna i puts.

Genom att detaljstudera den komplicerade fasadens uppbyggnad kan vi så dra lärdomar också om hur de enklare skall behandlas.

Börshuset fasadrenoverades juli-okt 1983.

Beställare: Stockholms fastighetskontor, byggavdelningen genom Hans Meckbach och Göran Bergquist.

Antikvarisk kontrollant Margareta Cramér, Stockholms stadsmuseum.

Generalentreprenör: Metzéns byggnads AB/Stockholms byggputs, arbetsledare Lars Jarl.

Stråbruken AB levererade kalkbruk och kalkfärg.

Färg: gulrosa (= Riksantikvarieämbetets kalkfärgserie, järnvitriol, 5-3) Strå kalkfärg V-551, varmgrå (= Riksantikvarieämbetets kalkfärgserie, grön umbra, 28-3) V-615.

Stenentreprenör: Stockholms stenentreprenader, Göran Rolfhamre AB.

LITTERATUR

Setterwall, Å., Stockholms börsbyggnad. Ett bidrag till dess arkitektoniska utvecklingshistoria. *S:t Eriks årsbok 1934.*

Portöppningar är ofta förstärkta av sten på sidorna så högt som det är risk för åverkan. Stenen skall då inte framträda i arkitekturen som på bilden utan målas i anslutning till omgivande putsytor. Foto förf 1984, SSM.

